

ОСОБЛИВОСТІ ПОСТРАДЯНСЬКИХ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ В УКРАЇНІ: історико-економічний аналіз

Розглянуто основні типи міжсистемного переходу в соціально-економічній реальності, з'ясовано відмітні риси трансформації соціально-економічного життя українського суспільства у пострадянський період. На підставі цього зроблено висновок про тип міжсистемного переходу, який реалізувався в пострадянській Україні, та намічено підходи до подальшого вивчення даної проблеми.

Ключові слова: соціально-економічні перетворення, синергетичний підхід, закономірності господарської еволюції.

Постановка проблеми. Соціально-економічна трансформація, що відбувалася в 1990-х роках на пострадянському просторі, – подія, які привертала й ще тривалий час привертатимуть увагу економістів. Навіть коли абстрагуватися від практичних наслідків цих перетворень (а вони дуже сильно позначилися на повсякденному житті мільйонів людей, які мешкають на цьому просторі) і обмежитися суто науковим аспектом проблеми, то слід визначити, що осмислення зазначених трансформацій поставило набагато більше питань, ніж поки що дало відповідей на них. Разом з тим без віднаходження адекватних відповідей на відповідні нез'ясовані питання економічна наука взагалі й економічна історія як її складова, зокрема, виявляються нездатними виконати свою практичну функцію – бути «керівництвом до дії» для майбутнього поступу.

Рівень наукової розробки проблеми. Соціально-економічні перетворення в пострадянській Україні, виявившись зовсім не такими ефективними, як на це розраховувало суспільство з огляду на досвід інших східноєвропейських країн, кинули серйозний виклик економічній науці. Так її напрями і школи, які в останні десятиліття демонстрували немалі здобутки, виявилися погано адаптованими до пояснення тих справді незвичних явищ, які мали місце в соціально-економічному житті пострадянської України. Сказане, звичайно, не

закид, а лише констатація того, що сфера ефективного застосування будь-якого підходу в економічному аналізі обмежена його вихідними передумовами. І якщо вони не виконуються, то можливість за допомогою того чи іншого аналітичного підходу щось адекватно пояснити зменшується чи зовсім минає. Проте, як дізнатися, чи достатньо «старого» аналітичного підходу для пояснення незвичних явищ, чи настав час задуматися про якийсь інший нетрадиційний підхід. Тут насправді виникають складнощі. Адже у багатьох випадках визнати новизну ситуації означає констатувати непридатність загальноновизнаних аналітичних підходів. Зрозумілим є бажання багатьох дослідників соціально-економічних трансформацій на пострадянському просторі обійтися «малою кров'ю», тобто обмежитися вже відомими й апробованими за багато років аналітичними підходами. Передумовою для такої дослідницької стратегії звичайно служать міркування про те, що закони соціально-економічного поступу всюди єдині й пострадянські країни, в тому числі й Україна, не є виключенням з правил. При цьому чомусь забувається проста річ: не всі ще такі закони досягнуті і не всі відповідні явища описані. Соціально-економічні перетворення на пострадянському просторі як раз і створюють сприятливі умови для виявлення нових ще не вивчених закономірностей і феноменів господарської еволюції. А Україна уявляється саме тією країною, де в силу певних обставин ці закономірності й феномени набувають відчутних форм.

Мета дослідження поставленої проблеми полягає в тому, щоб, спираючись на виявлені «розв'язувальні здатності» синергетичного підходу до пізнання еволюції соціально-економічної реальності, з'ясувати особливості траєкторії еволюції соціально-економічного життя пострадянського українського суспільства, її характерні ознаки та подальші перспективи.

Виклад основного матеріалу. Використання евристичного потенціалу синергетичної парадигми наукового пізнання [4, 5, 6, 7] в економічному аналізі продовжує давню традицію впливу на нього парадигм природно-наукового знання: так, таблиця Ф.Кене базувалася на аналогії з кругообігом крові в організмі людини, а модель рівноважної ціни – на рівноважному підході класичної механіки. Останнім часом зростаючий інтерес до ідейного багажу синергетичної парадигми наукового пізнання спостерігається і з боку представників історичного аналізу [2, 3, 6].

У концепції синергетики одними з ключових аналітичних інструментів є категорії «аттрактор» і «біфуркація». Перша з них характеризує процеси стабільного і стійкого відтворення будь-якої систе-

ми, відхилення від траєкторії здійснення якого є незначними і не змінюють цю траєкторію. Перехід же реальності з одного системного стану в інший (від одного аттрактора до іншого) може бути жорстким і однозначним (перетворення води на пару при нагріванні), а може і багатоваріантним й випадковим (виникнення нового виду живого організму під впливом зміни довкілля). Біфуркація (поліфуркація) – це ситуація, коли вибір одного з певних можливих варіантів подальшого розвитку відбувається або виключно випадково, або під впливом найдрібніших дій з боку навколишнього середовища або внутрішніх особливостей самої системи, абсолютно не суттєвих в звичайних умовах. Після вибору однієї з траєкторій розвиток стає незворотним, і повернутися назад у точку біфуркації, щоб обрати іншу траєкторію розвитку, вже неможливо. Саме так, наприклад, часто відбувається природний добір у природі: на «виклик» навколишнього середовища біологічні види дають «відповідь» розщеплюванням старих видів на декілька нових, таких, що демонструють різні форми пристосування до умов, що змінилися.

Згідно з традиційним уявленням про перехідні процеси в суспільстві перехід від однієї системи до іншої носить однозначно прогресивний і монолінійно-детермінований характер (рис. 1): при збільшенні керуючого параметра λ , (у марксистській теорії – це рівень продуктивних сил) керований показник X (рівень виробничих відносин) також зростає, причому певному значенню λ відповідає строго певне значення X . Така парадигма особливо характерна для марксистського суспільствознавства.

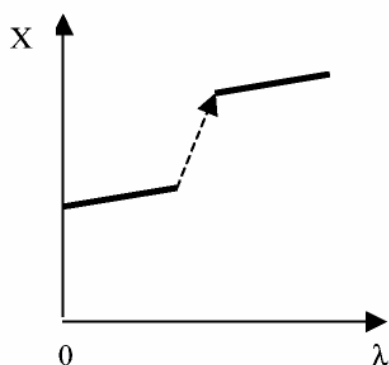

Рис. 1. Монолінійна траєкторія розвитку

Тим часом синергетична теорія, узагальнюючи досвід природних наук, розглядає таку траєкторію еволюції лише як окремих випадок процесів переходу від одного аттрактора (стійкого стану) до іншого [7, с. 216–228]. Разом з монолінійною траєкторією можлива і ситуація розвилки (рис. 2), коли після точки біфуркації (точка А) по-

дальший розвиток системи може піти по різних шляхах (на рисунку – як по верхній, так і по нижній траєкторії).

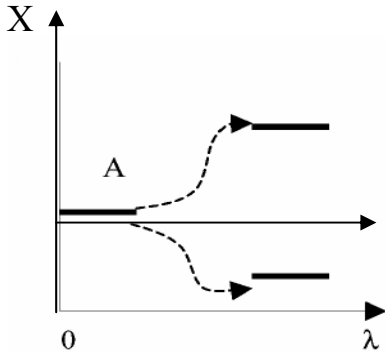

Рис. 2. Біфуркаційний розвиток (А – точка біфуркації)

Чи можна за аналогією з класичними синергетичними моделями перехідних процесів побудувати моделі, що показують шляхи розвитку соціально-економічних систем? Для відповіді на це питання звернемо увагу, як реально співвідносилися в процесах зміни формаційних суспільних систем кількісні і якісні зміни, зростання (growth) і розвиток (development). Слід підкреслити, що хоча в 1990-і роки формаційний підхід у нашій країні помітно поступився популярністю (особливо серед істориків) цивілізаційним концепціям, він все ж таки залишається елементом стійкого «ядра» сучасного суспільствознавства.

В історії суспільства є важливі перехідні періоди, впродовж яких відбувалися трансформації однієї соціально-економічної системи в іншу. Найбільш відомі з них – перехід від античності до середньовіччя (від рабства до феодалізму) і від середньовіччя до Нового часу (від феодалізму до капіталізму). Світ у цей час не просто «змінював шкіру», але й перетворювався, фігурально виражаючись, «із гусениці на метелика».

Коли проаналізувати, як відбувалася зміна епох в різних країнах і в різних регіонах, то можна виокремити декілька моделей переходу, використовуючи як критерій класифікації співвідношення процесів розвитку (якісних змін) і зростання (змін кількісних). Ці моделі легко зобразити графічно, відкладаючи по горизонтальній осі кількісні зміни (зростання або спад, занепад), а по вертикальній – зміни якісні (розвиток або недорозвиненість).

Варіант № 1: розвиток через зростання (рис. 1). Ця модель вважається хрестоматійною, але в чистому вигляді вона реалізовувалася не так вже й часто. Навіть при генезисі капіталізму в Західній Європі така траєкторія зустрічається лише у деяких країн першого ешелону (Англія, Франція, Голландія, Швейцарія). А при генезисі феодалізму

в тій самій Західній Європі цей шлях еволюції простежується лише на варварській периферії (наприклад, в Скандинавії).

Варіант № 2: розвиток через спад (рис. 3). Найбільш яскравим прикладом подібної еволюції є, звичайно, раннесередньовічна Західна Європа. З одного боку, в III–X ст. по всій території Західної Римської імперії відбувалися натуралізація господарства, падіння чисельності населення, занепад міст. З іншого боку, саме в цей час народжувалася нова людина, що розглядала працю вже не як ганебне заняття рабів, а як засіб самовираження особи. Ця нова якість «людського чинника» дозволила врешті-решт перевершити господарські і культурні досягнення античності, але зовсім не одразу. Приклади такої еволюції помітні і в історії Західної Європи Нового часу, де об'єднанню і піднесенню Німеччини та Італії в XIX ст. передували століття їх розорення і роздробленості (XVI–XVIII ст.). Практично універсальною подібна модель еволюції стала для колоніальних країн, де на перших порах після їх завоювання спостерігалися масове вимирання населення, занепад ремесел і запустіння оброблюваних земель і лише з часом починалося економічне пожвавлення.

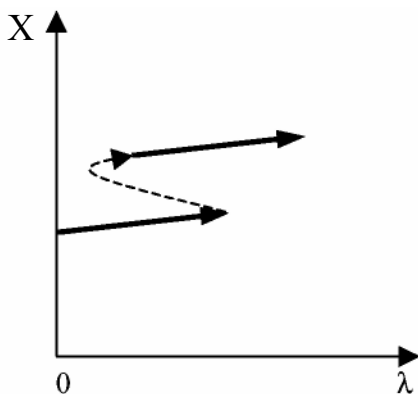

Рис. 3. Розвиток через спад

У всіх наведених прикладах створення передумов для зростання в довгостроковій перспективі відбувалося в процесі відчутної середньострокової деградації, коли значна частина суспільного багатства (матеріального і культурного) просто знищувалася, «стиралася».

Варіант № 3: недорозвиненість через зростання (рис. 4). Буває і так, що за фасадом блискучого економічного піднесення ховається накопичення консервативних якісних тенденцій, що призводять з часом (але зовсім не одразу) і до кількісного регресу. Найбільш доречним прикладом реалізації такого варіанту буде історія країн Іберійського півострова: на початку XVI в. королі Іспанії і Португалії ділили між собою весь ще не освоєний європейцями Новий Світ, посилаючи

за новими землями і золотом одну експедицію за іншою, а вже до кінця XVII ст. ці країни перетворилися на глушину Європи. Не менш відомий приклад регенерації рабовласницької господарської системи в Америці XVI–XIX ст.: розвиток капіталістичної торгівлі призвів до відродження плантаційного рабства, жахи якого перевершили античну епоху. А здійснене тоді руйнування людського і соціального капіталу продовжує позначатися і в наші дні.

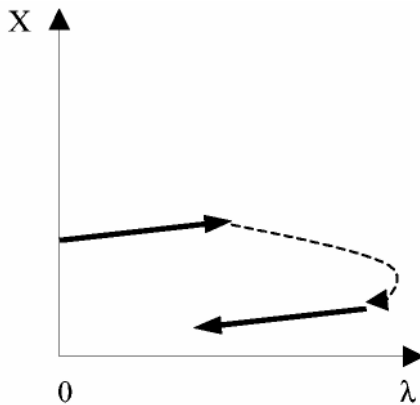

Рис. 4. Недорозвиненість через зростання

Така модель особливо підступна – суспільство опиняється в пастці, оскільки в раціональній гонитві за швидкими успіхами воно вдається до дій, згубних у довгостроковій перспективі. Цей варіант є по суті проміжним – услід за недорозвиненістю через зростання йде недорозвиненість через занепад.

Варіант № 4: недорозвиненість через занепад (рис. 5). Можливі, нарешті, ситуації, коли якісний регрес і кількісна деградація йдуть рука в руку. Це характерно насамперед для периферійних суспільств, які опинилися під потужним тиском могутніших сусідів і не знайшли сил дати гідну «відповідь» на відповідний зовнішній «виклик». Яскравий приклад такої еволюції – Китайська імперія XVIII–XIX ст., яка пережила «опіумні війни», спустошливі повстання і абсолютно невдалі спроби реформування «зверху».

На рис. 6 зведені воєдино всі чотири альтернативні траєкторії еволюції суспільства в перехідні епохи. Ми отримали просту модель біфуркаційних процесів розвитку суспільства. Точка А – це біфуркаційна точка, в якій відбувається вибір подальшої траєкторії соціально-економічної еволюції.

Таким чином, та ситуація, яка спостерігається в пострадянській Україні, зовсім не обов’язково повинна бути приводом для апріорного песимістичного висновку про провал відповідних реформ, які

нібито все зруйнували і нічого ще путнього не створили. Завдання дослідника полягає в тому, щоб тверезо з'ясувати, за якою моделлю відбувається еволюція – чи то має місце недорозвиненість через занепад (варіант № 4), або розвиток через спад (варіант № 2), чи то відбувається «творче руйнування» (як назвав це явище Й.Шумпетер) або «втрата старого світу без створення нового» (за К.Марксом).

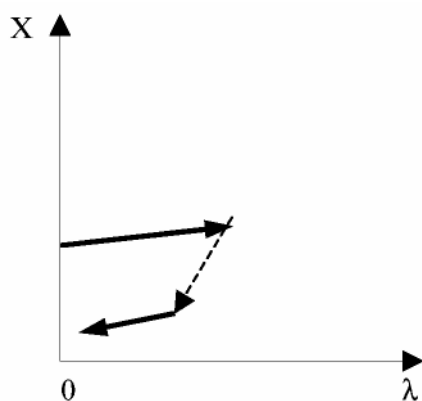

Рис. 5. Недорозвиненість через занепад

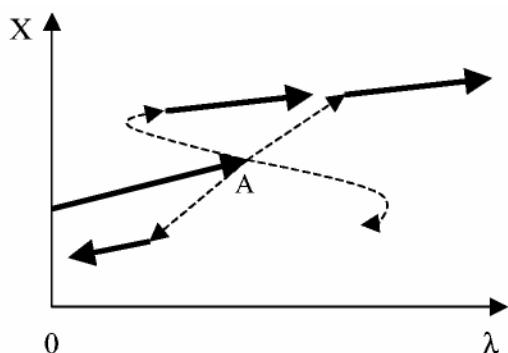

Рис. 6. Типи перехідних процесів (загальна схема)

Питання, чи спостерігається в економіці зростання (піднесення) або спад (занепад), є врешті-решт технічним – для його вирішення необхідні «всього лише» надійна статистика і ефективні прийоми її аналізу. З аналізом же власне розвитку ситуація є набагато складнішою, бо тут у принципі не може бути якихось раз і назавжди заданих кількісних критеріїв. Загальновідомо, здавалося б, що індустріальне суспільство (капіталістичний спосіб виробництва, якщо користуватися марксистською термінологією) – це суспільний устрій, в якому переважна більшість населення зайнята в промисловості. Тим часом, наприклад, у Франції частка промислового пролетаріату в економічно активному населенні ніколи не перевищувала 40%, що не заважає нам

розглядати цю країну як один із класичних прикладів розвитку індустріального суспільства.

Тому в пошуках відповіді на питання, чи має місце розвиток в якійсь країні у певний період часу чи ні, дослідник змушений звертати основну увагу на інституційні параметри господарського життя, що не виражаються однозначно в цифрах.

Інституційні параметри господарювання поділяються, як відомо, на два класи:

а) формальні – юридичні «правила гри»; форми роботи державних установ, що стежать за дотриманням цих правил; організаційні структури і форми діяльності недержавних офіційних об'єднань;

б) неформальні – етичні правила і норми, на які орієнтуються люди в своєму повсякденному житті; структури і форми діяльності різних неформальних об'єднань.

Отже, саме зміна цих інститутів у пострадянській Україні та їх вплив на основних суб'єктів господарського життя країни – домогосподарства, фірми і державу – повинні стати головним об'єктом досліджень вітчизняних науковців, які намагаються осягнути загальну логіку господарського розвитку за умов пострадянського транзиту. Тільки інституційний аналіз дозволяє зрозуміти, чи спостерігалися в пострадянській перехідній економіці розвиток або деградація.

Дослідниками перехідної економіки, вітчизняними і зарубіжними, зроблено вже чимало спроб створити цілісний образ тих змін, які відбувалися на пострадянському просторі в 1990-і роки. Тим не менш комплексний інституційний підхід до цієї проблеми безумовно ще не сформувався.

Щоб краще зрозуміти, де опинилася Україна внаслідок пострадянських суспільних перетворень, тобто які інституційні зміни переважали в країні в 1990-і роки – такі, що наближали її до постіндустріального суспільства або віддаляли від нього, прогресивні чи регресивні, – спробуємо показати картину «лісу», який сформувався з описаних нижче «дерев».

Вважається, що прогресивний вектор господарської еволюції на пострадянському просторі задають ті інституційні зміни, які сприяють переходу від адміністративної організації господарювання індустріального типу до змішаної економіки постіндустріального типу. Йдеться насамперед про такі процеси: а) на рівні домогосподарств – формування працівника нового типу, не виконавчої «людини-гвинтика», а ініціативної творчої особи; б) на рівні фірми – формування стійких самостійних організаційних структур, які забезпечують зниження трансакційних витрат у господарюванні; в) на рівні держа-

ви – формування ефективних механізмів специфікації і захисту прав власності.

Відповідно регресивними слід вважати будь-які інституційні зміни, що віддаляють формування подібного працівника, таких організаційних структур і відповідного державного механізму (див. табл.).

Таблиця. Інституційні зміни в організації господарювання в Україні в пострадянський перехідний період

Характеристики суб'єктів перехідної економіки	Початковий стан	Зміни	
		Очікувані в ході реформ	Реальні події в 1990-і рр.
<i>Домогосподарства</i>			
<i>Тип працівника</i>	«Працівники-гвинтики» – виконавці і безініціативні	Формування працівника нового типу – креативного і ініціативного	«Люди-равлики», що піклуються тільки про самовиживання
<i>Здатність до самоорганізації</i>	Нездатність до самоорганізації	Створення громадянського суспільства	Атомізація суспільства
<i>Трудова поведінка</i>	Праця як буденний спосіб життя, відчуженість від праці	Праця як засіб самореалізації особистості, подолання відчуженості від праці	Праця як засіб виживання і максимізації доходу, посилення відчуженості від праці
<i>Інвестиційна поведінка</i>	Майже відсутня	Стратегія розвитку	Стратегія виживання
<i>Структура суспільства</i>	Переважає «радянського» середнього класу	Домінування «ринкового» середнього класу	Домінування «потенційного середнього класу»
<i>Фірми</i>			
<i>Наявність фірм як самостійних суб'єктів господарювання</i>	Відсутність справжніх фірм, розвиток протофірм в тіньовому секторі	Формування справжніх фірм	Формування квазі-фірм, тісно пов'язаних з владними структурами
<i>Суб'єктивізація керівництва</i>	Влада номенклатури (державних бюрократів)	«Революція менеджерів», демократизація власності	«Економіка фізичних осіб», «економіка інсайдерів»
<i>Взаємини менеджерів і найнятих робітників</i>	Обопільна особиста залежність	Відносини соціального партнерства	«Економіка патерналізму» з односторонньою особистою залежністю
<i>Механізм обміну</i>	Плановий	Грошові розрахунки через банки	«Економіка бартеру»
<i>Довіра до партнерів</i>	Не потрібна	Презумпція довіри	«Економіка недовіри»
<i>Відносини конкуренції</i>	Запобігання конкуренції	Розвиток конкуренції	«Економіка олігополії» – придушення конкуренції
<i>Захист прав власності підприємців</i>	Здійснюється тільки кримінальними структурами	Монополія держави на правоохоронну діяльність	«Економіка рекету» – плюралістична система правоохоронної діяльності

<i>Держава</i>			
<i>Відносини з суспільством</i>	Диктат держави над суспільством	Держава на службі суспільству	Відчуження держави від суспільства
<i>Розподільна діяльність</i>	Активний перерозподіл ресурсів і доходів	Мінімізація перерозподільних функцій	«Держава загального перерозподілу» – більш масштабного, ніж в СРСР
<i>Продуктивна діяльність</i>	Монополія держави на легальну господарську діяльність	Мінімізація прямого державного втручання в економіку	«Держава тотального рентопошуку» – використання держави для отримання ренти

При дослідженні результатів економічного розвитку України 1990-х років необхідно враховувати, що зміни формальних і неформальних інститутів реалізуються принципово по-різному. Формальні інститути змінюються дискретно, а неформальні – поступово. Крім того, формальні інститути змінюються в процесі свідомого інституційного конструювання, а неформальні – спонтанно. Для вивчення пострадянських господарських перетворень в Україні принципово важливо також те, що ці зміни можуть відбуватися в різних напрямках – не тільки співспрямовано, але і контрспрямовано. Тому особливу увагу при цьому треба звертати на інститути неформальні, які важче фіксуються, але набагато сильніше «вкорінені». Історично, при переході від античності до феодалізму і від феодалізму до капіталізму авангардну роль відігравали саме неформальні інститути (ідеологія християнства в першому випадку і ідеологія спочатку протестантизму, а потім лібералізму в другому), «підтягаючи» потім за собою більш «неповороткі» формальні інститути.

Якщо на рівні хоча б неформальних інститутів пострадянської України ми помітимо позитивні зрушення, це буде доказом на користь концепції «розвитку через спад» (навіть коли на рівні формальних інститутів позитивних зрушень ще немає). Навпаки, якщо таких змін не буде зафіксовано, то доведеться схилитися до версії «недорозвиненості через занепад».

У будь-якій країні суб'єктами господарювання нижчого рівня є домогосподарства – індивідуальні або сімейні. Саме тут насамперед створюється і накопичується «людський капітал», основа «багатства народу».

Сучасні українці перестали бути «гвинтиками» примусово нав'язаної їм суспільної системи – перш за все тому, що розвалилася та «машина», «гвинтиками» якої вони були тривалий час. Проте но-

вий тип особи працівника, що відповідає вимогам постіндустріальної епохи, на наш погляд, в Україні ще не сформувався. Коли «виконроби пострадянської перебудови» починали відповідні господарські реформи, то вони свідомо або несвідомо орієнтувалися, звичайно, на індивідуалістичну американську модель. Тільки так можна пояснити їх підкреслену байдужість і навіть неприязнь до всіх форм і проявів соціального колективізму – до трудових колективів, систем соціального захисту тощо. Так, що стосується державного соціального захисту, то нові правителі України його уподібною соціальному утриманству, і жебрацькі розміри відповідної допомоги в 1990-і роки переконливо засвідчують, що можновладці не мали наміру полегшувати життя цим «утриманцям». Загальнопоширеною моделлю життя пересічних українців тому ставало прагнення (свідоме або несвідоме) «перечекати негоду», «дочекатися кращих часів». Люди планували своє життя не на десятиліття, а у кращому випадку на місяці вперед, не будучи впевненими в завтрашньому дні. Переставши бути «працівниками-гвинтиками», українці перетворювалися на «людей-равликів», які прагнули лише зберегти свій старий затишний осередок і розглядали зовнішній світ в основному як джерело загроз і небезпек. Раптове перетворення суспільства, для якого характерним був високий ступінь колективізму, на атомарний «натовп самотніх» увергало людей в стан шоку та аномії. Вони втрачали звичні життєві орієнтири і не знаходили нових.

Зміни в господарській діяльності домогосподарств, які відбувалися в Україні в 1990-і роки, також важко вважати позитивними. Домогосподарства мають дві економічні функції: вони, по-перше, є джерелом трудових ресурсів, а по-друге – відіграють роль важливого інвестора (оскільки від них залежить розподіл особистих інвестиційних ресурсів між різними видами споживання і накопичення). Як же вони виконували ці функції? Що стосується трудової поведінки, то в 1980-і роки очікувалося, що на зміну радянському відчуженню від праці нарешті прийде властиве епосі НТР ставлення до праці як до засобу самореалізації творчої особистості. Реалії ж 1990-х років виявилися зовсім іншими: в умовах різкого зниження життєвого рівня робота цінувалася перш за все як засіб заробітку, праця ж розглядалася не як самоцінність, а як засіб виживання. Добування життєвих засобів при цьому виявлялося не стільки в посиленні активності на ринку праці, скільки в натуралізації домашньої економіки (городництво плюс сусідсько-родинна взаємодопомога). Якщо ставлення до праці в пострадянській Україні приблизно відповідало ранішньому індустріальній епосі, то інвестиційна поведінка архаїзувалася чи не до первісного рі-

вня. Хоча українець у 1990-х роках мав набагато багатші можливості, ніж десятиліття тому, – товарний дефіцит був ліквідований, з'явилися небувалі раніше товари (цінні папери, комерційна освіта), – проте скористатися ними більшість не могла через відсутність фінансових «надлишків». Падіння доходів і знецінення заощаджень ініціювали не активізацію діяльності з їх відновлення, а спроби обійтися без них. Відбулася регенерація первісного принципу «з рук до рота» – негайно споживати (проїдати), не «сушачи голову» над турботами про туманне майбутнє. У інвестиційній поведінці пересічних українських домогосподарств, таким чином, короткозора стратегія виживання взяла гору над стратегією розвитку. Довгоочікуваний «ринковий» середній клас – спільність освічених людей з високими стійкими доходами, які усвідомлюють свою єдність, уміють колективно захищати свої інтереси, – так і не склався. Радянські середні верстви розпалися на нечисленний бізнес-клас (у середині якого є зовсім мале коло «нових українців») і на багатьох «нових бідних», таких, що відчують себе не стільки потенційним середнім класом, скільки «верхівкою» андеркласу. В умовах домінування в соціальній структурі «потенційного середнього класу» ми виявилися не ближчими до громадянського суспільства, ніж десятиліттям раніше, а скоріше, ще далі. Подібне неринкове пристосування українців до ринку означало, що і формальні, і неформальні інститути мікрорівня перебувають у «підвішеному» стані. Первинна орієнтація на американського *himself-made man*'а швидко захлинулася, нова так і не склалася. Завдання пошуку і пропаганди нових форм індивідуальної господарської поведінки, адекватної сучасному ринковому типу економіки, не тільки не вирішувалося, але навіть і не усвідомлювалося. Ті зразки поведінки, які рекламувалися, при найближчому розгляді часто виявлялися антиринковими (варто згадати хоча б скандальну рекламу різних трастів типу «ми тут сидимо, а грошики йдуть»).

Отже, інституційна трансформація домогосподарств України в 1990-і роки виявилася тривалим «бігом на місці», коли якісні зміни постійно відкладалися «в довгу шухляду». За цих умов тіньові економічні відносини на мікрорівні ставали, як і в країнах «третього світу», чи не єдиною можливою стратегією виживання маргіналізованого населення.

Вітчизняні фірми – суб'єкт економіки, який довелося створювати майже на порожньому місці. Якщо домогосподарства і держава були і в СРСР, то фірми в радянській економіці могли існувати тільки напівлегально (неформальні відносини в легальному секторі) або від-

верто нелегально (у тіньовому секторі). Повноцінний легальний бізнес почав розвиватися тільки в «горбачовський» період.

Життя сучасних фірм у розвинених країнах характеризується наступними особливостями:

- в ході «революції менеджерів» управління відокремилася від власності і стало анонімно-колективним (це помітно навіть в США, не дивлячись на культ «зірок» бізнесу);

- підприємці і найняті робітники розглядають один одного як рівноправних партнерів, що шукають в конфліктних ситуаціях взаємоприйнятні компроміси (в Японії, правда, за ширмою партнерства багато в чому ховається традиційний патерналізм);

- бізнесмени, конкуруючи один з одним, постійно шукають нових ділових партнерів, операції відбуваються в атмосфері взаємної довіри («чесність – краща політика»), розрахунки здійснюються через банки;

- навмисних порушників загальноприйнятих «правил гри» карають офіційні власті, вони ж удосконалюють самі правила і служать арбітрами в розв'язанні складних конфліктних ситуацій (втім, в Японії віддають перевагу неформальним угодам, зокрема з використанням послуг мафії, порівняно з публічними розглядами).

У пострадянській Україні майже все вийшло «не як у людей» (якщо, звичайно, під людьми розуміти в основному євроамериканців). Замість гелбрейтовської «техноструктури» фірмами тут управляють «нові українці», що знижує корпоративний бюрократизм, але водночас ставить цю «економіку фізичних осіб» в надмірну залежність від особистої долі і свавілля «хазяїна». Зовнішній контроль (з боку акціонерів, держави, партнерів по бізнесу) доморощені олігархи категорично не визнають, внаслідок чого діяльність великих фірм інформаційно непрозора. Склалася «економіка інсайдерів» – бізнес, куди допускають тільки «своїх». Там, де праця і капітал мали стати партнерами, що поважають один одного, запанувала «економіка патерналізму» – неформальна напівфеодальна система з відносинами «ми, робочі, ваші, добрий хазяїн, вірні холопи». В українському пострадянському суспільстві залежність у відносинах робітників і керівництва почала носити переважно односторонній характер: коли буквально всі працівники постійно ходять під дамоклевим мечем звільнення, вони змушені забувати про свої формальні права і сподіватися лише на «доброго пана» – на неформальне опікування «начальства». Для характеристики відносин між пострадянськими фірмами можна скористатися поняттям «економіка недовіри». Це означає, що так званий капітал взаємин фірм (особисті зв'язки з контрагентами) став набага-

то важливішим за всі інші чинники – не обдурюють лише тих, кого особисто знають, у відносинах же з «чужаками» панує вседозволеність («не обдуриш – не продаси»). Світ бізнесу став світом особистих неформальних мереж. Що ж до конкуренції, то вона розвивалася в рамках «економіки олігополії», де господарським розвитком країни по суті управляє купка магнатів-олігархів (у свій час популярним був навіть термін «семибанкірщина»), а дрібний бізнес є слабким і дезорганізованим.

Нарешті, що стосується захисту прав власності і взагалі захисту правопорядку в Україні у 1990-х роках склалася ситуація, яку вчені називають «економікою рекету», а звичайні люди – просто «беззаконням». Це означає, що на звичайного підприємця (не олігарха) всі дивилися як на об'єкт здирства, причому важко навіть сказати, хто «обдирав» сильніше – кримінальний рекетир або «рекетир у мундирі» (бюрократ-вимагач). Для захисту своїх прав бізнесмени були змушені звертатися не до державних правоохоронних органів, а до бандитів, або створювати власні «дружини». Український бізнес 1990-х років став, таким чином, суперечливим і вдалим поєднанням рис американської, західноєвропейської і японської моделей. Він є дуже «особистісним», так що важко сказати, де проходить грань між економікою домогосподарств і економікою фірм (межа, що ріднить його з американською індивідуалістичною комерцією); він сильно залежний від державного регулювання (як в Західній Європі і Японії); у ньому сильні риси патерналізму, причому дрібний бізнес розвивається в основному поза увагою держави, а роль захисників прав власності кримінальні авторитети виконують не рідше, ніж легальна варта порядку (як у Японії).

У результаті поєднання економіки фізичних осіб, економіки патерналізму, економіки недовіри і економіки рекету світ пострадянських фірм набув дуже химерного вигляду, де основні ознаки сучасного ринкового господарства виявлялися через самозаперечення. Таким чином, фірмові структури в Україні пострадянської доби нагадують ринок не кінця ХХ ст., а, скоріш, докапіталістичних епох.

Та все ж саме фірми залишаються в пострадянській Україні «найпросунутішим», проринковим інститутом. Найголовніше, труднощі їх дорослішання вже цілком усвідомлені, хоча, звичайно, між усвідомленням і справою – дистанція величезного розміру...

З набуттям Україною державної незалежності очікувалося, що нова українська держава, у своїй розбудові орієнтуватиметься на відповідні зразки, що використовуються в сучасних розвинених країнах, і виконують насамперед функції захисту прав власності, розробки

«правил гри» і контролю за їх виконанням. Що ж до безпосередньої участі держави в господарській діяльності, то полеміка між кейнсіанським дирижизмом і неокласичною критикою «шляху до рабства» поступово перейшла в спокійне обговорення міри, ефективної для тих або інших конкретних обставин. На жаль, в пострадянській Україні питання про державне регулювання господарювання вирішувалося або в ідеологічному ключі, або чисто кон'юнктурно, але у будь-якому випадку без стратегічного осмислення проблеми. Парадоксальна роль української держави полягала в тому, що вона виступала і головним ініціатором пострадянських реформ, і їх головним гальмом. Пострадянські реформи були подіями, які «широкі народні маси» у кращому випадку схвалювали, але зовсім не ініціювали: в Україні (на відмінну навіть від країн Східної Європи) не було і немає розвиненого громадянського суспільства, здатного підпорядковувати і спрямовувати діяльність держави. Тому пострадянські перетворення в Україні набули вигляду «революції зверху», коли «державні мужі» розробляють і реалізують такі реформи, які вигідні перш за все їм самим. Відчуження держави від суспільства внаслідок цього не знижувалося, а, скоріше, збільшувалося. Номенклатурна приватизація створила надійну перешкоду спробам реставрації економіки радянського типу, але вона ж і жорстко обмежила можливості розвитку ринкових сил. Радянська номенклатура, яка постачала основні кадри і бізнесу, і державі, в пострадянські часи полюбила приватновласницький капіталізм, але ставилася з відразою до конкурентного ринку. Першорядною функцією держави в Україні стало не конструювання ефективних «правил гри», а допомога бізнес-еліті в первинному накопиченні капіталу за допомогою інтенсивного перерозподілу об'єктів власності, доступу фінансово-промислових груп до державної «годівниці», фінансових потоків між регіонами. В результаті наша «держава загального перерозподілу» стала полем зіткнення лобістських інтересів, на якому суддя готовий був за хабар оголосити переможцем кого завгодно, причому оспорити його рішення практично неможливо. Правове регулювання носило характер *ad hoc*; про соціальні проблеми піклувалися рівно тією мірою, в якій це необхідно було для завоювання голосів виборців, щоб утриматися у владі або пробитися до неї; планування мало дуже малий горизонт (як правило, на рік) і здійснювалося з незмінним розрахунком на «щастя» («може» подорожчає вітчизняний експорт, або дадуть нову позику, або спишуть частину старого боргу). Українська держава спробувала забути саме поняття «загальнонаціональні інтереси», перетворившись на «державу загального рентопошуку». Це означає, що бізнес-еліта розглядає її як механізм отримання особли-

вих пільг і привілеїв, а самі політики – як спосіб сколочування капіталу, політичного і матеріального. Чисельність самого державного апарату і витрати на його утримання порівняно з радянською добою істотно зросли. Пострадянська держава в Україні, таким чином, виявилася чи не найменш модернізованим компонентом господарського життя – вона надто кон'юнктурна, надто піклується «про себе, кохану».

Висновки і перспективи подальшого наукового пошуку. Підсумки проведеного дослідження інституційних змін, які сталися в соціально-економічному житті України в 1990-х роках, можна сформулювати зовсім лаконічно: практично всі вони виявляються змінами негативними. Цей висновок уявляється тим більше ґрунтовним, що розглядалися в основному саме неформальні інститути – неформально-юридичні норми, а фактичні цінності, рутини, практики і «правила гри». На жаль, на даному етапі дослідження проблеми доводиться характеризувати соціально-економічну еволюцію пострадянської України як «недорозвиненість через занепад». Тому інтерпретація відповідних подій 1990-х років як «поступальної ринкової модернізації» уявляється «не зовсім» вірною. Із цього приводу згадується знаменитий афоризм Вольтера про середньовічну Священну Римську імперію, яка при найближчому розгляді виявляється не священною, не римською і не імперією. Так само і пострадянські реформи в Україні виявилися не такими вже прогресивними, не дуже-то ринковими і не зовсім модернізацією. Власне, ми тут не відкриваємо Америку, а лише узагальнюємо ті висновки по різних окремих питаннях, які розсіяні по багатьох раніше опублікованих працях. Окремі штрихи злилися в букви, букви склалися в слово, і це слово – «регрес». До речі, серед зарубіжних суспільствознавців думка про регресивний характер соціально-економічних перетворень в пострадянській Україні стала вже в 1990-і роки досить поширеною [9, 10].

Варто згадати, що сформульована на основі теорії систем гіпотеза про неминучість регресу при міжсистемному господарському транзиті була висловлена ще до початку пострадянських реформ. У 1990 р. в «Теорії катастроф» радянського математика В.І.Арнольда [1] розглядалася теорія перебудов для випадку, коли суспільна система знаходиться в стійкому стані, поблизу якого є кращий стійкий стан (рис. 7). Поступовий рух у бік кращого стану, як відзначав В.І.Арнольд, відразу ж призводить до погіршення добробуту населення, причому при рівномірному русі до кращого стану погіршення будуть якийсь час наростати з прискоренням. І хоча в кінцевому рахунку суспільство переходить від «адміністративної системи господарювання» до

«ринкової економіки», проте величина тимчасового погіршення добробуту, необхідного для переходу в кращий стан, порівняна з фінальним поліпшенням.

Загальний висновок з гіпотетичної моделі В.І.Арнольда такий: неминучою платою за розвиток «підприємливості» повинно стати значне (хоча і тимчасове) економічне ослаблення суспільства, кількісний регрес його добробуту. Можна лише пошкодувати, що в роки «революції очікувань», що ростуть, практично ніхто не звернув уваги на цей застережливий прогноз.

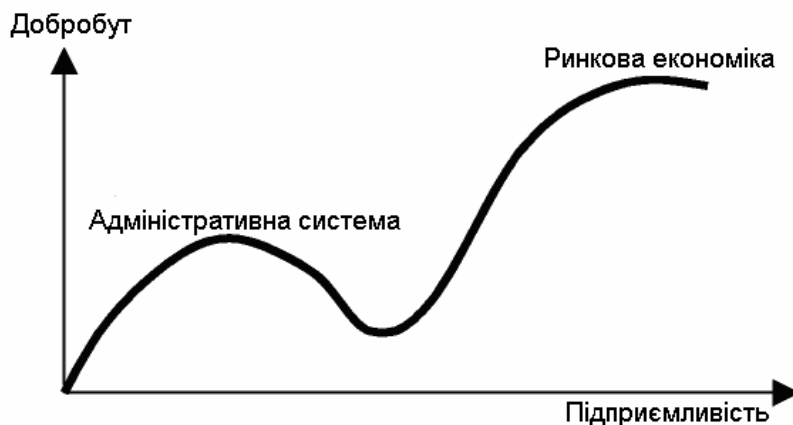

Рис. 7. Модель перехідних соціально-економічних процесів за В.І.Арнольдом

Модель В.І.Арнольда – це, згідно з нашою класифікацією, еволюція за типом «розвиток через спад» (добробут – індикатор зростання, підприємливість – індикатор розвитку).

У моделі В.І.Арнольда паралельно з тимчасовим кількісним регресом (падінням добробуту) спостерігається безперервний якісний прогрес (зростання підприємливості). На жаль, поки так і не виявлено такого параметра українського господарського життя, за яким можна було б з високим ступенем упевненості судити про прогресивний характер змін. Що стосується підприємливості, на яку вказав В.І.Арнольд, то ця характеристика дуже аморфна і невизначена, щоб можна було робити якісь коректні висновки про її динаміку.

Така ситуація допускає три альтернативні пояснення.

Пояснення № 1 (песимістичне). Пострадянські реформи викликали цивілізаційний злам, подібно до того як «ламалися», наприклад, цивілізації ацтеків і інків під натиском іспанських конкістадорів. Це означає, що нова економічна система, яка виникне на пострадянському просторі, матиме зовсім інших цивілізаційних суб'єктів (не таких, якими ми є зараз). Тоді прогресивність пострадянських реформ поля-

гає головним чином в тому, що вони «розчищають ґрунт» для якогось прийдешнього світового лідера.

Пояснення № 2 (помірно оптимістичне). Позитивні ефекти пост-радянських господарських реформ виявляються з великим часовим лагом, а нинішній період – ще надто малий строк. У такому випадку позитивні якісні зрушення будуть помітні лише через солідний (і невизначений) проміжок часу.

Пояснення № 3 (вельми оптимістичне). Насправді позитивні якісні суспільні зміни в Україні вже стали реальними, але науковці поки що не виявили тих найважливіших критеріїв, за якими треба відстежувати ці зміни. У такому випадку головним завданням вітчизняного суспільствознавства повинен стати пошук таких «ікс-критеріїв». Це, втім, нагадуватиме пошук «чорної кішки в темній кімнаті», оскільки немає ніякої впевненості в тому, що саме пояснення № 3 є істинним.

Рассмотрены основные типы межсистемного перехода в социально-экономической реальности, выяснены отличительные черты трансформации социально-экономической жизни украинского общества в постсоветский период. Сделан вывод о типе межсистемного перехода, реализовавшегося в постсоветский период в Украине, и намечены подходы для дальнейшего изучения данной проблемы.

Ключевые слова: *социально-экономические преобразования, синергетический подход, закономерности хозяйственной эволюции.*

1. Арнольд В.И. Теория катастроф. 3-е изд. – М.: Наука, 1990. – 127 с.
2. Бородкин Л.И. «Порядок из хаоса»: концепция синергетики в методологии исторических исследований – <http://www.hist.msu.ru/Labs/Hislab/html/chaos.htm>
3. Бранский В.П. Социальная синергетика как постмодернистская философия истории // Обществ. науки и современность – 1999. – № 6. – С. 117–127.
4. Занг В. – Б. Синергетическая экономика. Время и перемены в нелинейной экономической теории / Пер. с англ. – М.: Мир, 1999. – 335 с.
5. Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Основания синергетики. – СПб.: Алетея, 2002. – 414 с.
6. Малинецкий Г.Г. Нелинейная динамика – ключ к теоретической истории? // Общественные науки и современность. – 1996. – № 4. – С. 98–111.
7. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой. – М.: УРСС, 2000. – 312 с.
8. Хакен Г. Синергетика. – М.: Мир, 1980. – 404 с.
9. Ericson R. The Post Soviet Russian Economic System: An Industrial Feudalism? (January 1999) // [http://www.hhs.se/site/Publications/No 140-web.pdf](http://www.hhs.se/site/Publications/No%20140-web.pdf).
10. Olson M. Why Is Economic Performance Even Worse After Communism Is Abandoned? Fairfax, Virginia, 1993.

Одержано 10.12.2008.